क्रम सं०

प्रवेश सं० ४०४५०

विषय: वेद

ग्रन्थकार

नाम दर्शपौर्णमासेष्टि प्रयोग संग्रह:

पत्र सं० १ - २०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४१ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

श्लोक सं०

लिपि: दे. ना.

आधार: अ.

आकार: ११.५ x ५

003564

वि० विवरण सर्वपरिकरणात्मकमतविचार:

१. १३/८५२

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—११५९—५०,०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नडुपारिकसंभर्ग २०

श्रीगणेशायनमः॥ ॐ यत्रसंपूर्यते चंद्रमसः पंचदशी कला सा पूर्वा पौर्णमास्युत्क्षामुख्येवष्टिलोकतः १ से
वायतीयते यत्रविधोः पंचदशी कला सोत्तरा पौर्णमासी निगीतोत्पत्त्या पातियथ्यन्ते राषाहसंवत्सरस्य प्रथमा रात्रि
ये स्मा गलनो पौर्णमासी सोत्तरे षात मासा पूर्वेति दृश्याह पूर्वेति नुपवसेत अन्वाधानादिशयननियमात
मनुतिष्ठेत् २ अथ अन्वाधाननिमित्तकर्मणो नामधेयं अन्वाधाने होतृवेदीं आहनमिति कर्कः अग्नीनामं न
पाठ ३ चैः ३ चैक याज्ञिक यत्र शतिमतेः अयथा कर्णयोर्व होतृकं प्राणाश्चिने अन्वाधाने षट्समिधो ह
स्ते गृहीत्वा स्मसमवहलधत्वा ममाग्रे त्यादि पद्धतौ संप्रदायेन बद्धशिखः कुशापग्रहः षट्समिधा गृहीत्वा
त्वा अन्वाधाननिमित्ते देवपाशि कर्मन्येस्माप्रपालनाय तामेव स्मानोप ग्रहः नमाक तथा चैव प्रदाय गंभे
स्तन्मेवर्गतात् त्वत्साहितमेवाह ममाग्रे इति ३ पालाश्यः समिधः कार्याः तदभावे स्मवततनाः समिस्त्वित्रेवे
दृश्यन्ते ब्राह्मशिस्मृमतं १ तिष्ठन् समिधः सर्वत्र इत्युक्तेः इतरपाणौ हिप्रसद्हि तानप्रो ॥ भूर्भुवः स्वरिति लो
तद्द्वयं प्रारेशिसामतं ३ तिष्ठन्समिधः ... ममाग्नौ स्वाहा हवनीयं आदधामि ३ तथा हारः अ
महाग्नेरत्नवः प्राकृसंस्पृश्यरीति गार्हपत्यादुर्वरीति दहिणाग्नौ स्वाहा

२ प्रसेकमिति कर्कः ॥ नेतीतरे प्रागपद्दे हेगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेषु योयः पूर्वोपयापूर्वेयेन क्रमेण
धाने उत्पन्नाः अहनि अग्न्याधानन कर्मा पवर्गो ते कर्मणोस्य यः पूर्वं श्मश्रु वपनेनतः केशानां वा शब्दस्य
वपतिनां संबंधः वपनेन वाप्यस्य वपनेस्य श्मश्रुखं भर्तृयज्ञास्तु वाशिखमित्याहुः तस्मात् वपनं नियमेन तत्त्वे
सशिखमशिखं वा मध्याह्नासरतइति कर्कः त्रिधाभक्तापराह्ण इति भर्तृयज्ञाः १ व्रतं भोजनं तत् उपयते
सहितं यमनस्य ... अन्योग्नोः सर्पिषा नियमेन ... तेन सहितं अद्भिः
कि पतेपे नत द्व्ये तोपायनीयं अमाष्या दि पलीयजमानो अश्नीतः सर्पिषा नियमेन ... संहितं अतः
तो अन्ततो ॥ एतत्सर्वं पौर्णमासे नदर्शे सर्वेषां पौर्णमासेनोपवसन्त्यस्य प्रागुहित इव स्यादिति प्रवृत्ते : अपरे
श्रोत्रा हेप्सरादितःशो तथा ॥ प्रायः निःप्रवासे पि प्रागुत्तापथा स्यात् इति व्रतोपायनाउत्तरकाले य स्तत्सर्वे र
नैतत्कर्माग आरण्यवृत्तान्त आरण्यधीनामिति कर्कः ग्रामग्रहणे कृते आरण्याशयनाशन्या दिनिय
मोनेतरचन्नि हरिस्वामिनः प्रातः प्रतिपदिः संधायाग कुर्यात् अशनानिरिक्तः सर्वोपिनियमः सम्भवति वे
दत्रयो कें प्रायश्चित्तं कर्मे यावेति सवालिक्ष शान्तेत्यते स्वशाखा कानासो नो कर्मणेगमं गारां ते स्वयमे राम: १

वा ॥ शाखान्तरीयाणां तु तथामंत्राणां तानस्वरएव पारिशिष्टानां त्रैस्वर्येण अध्ययनाभावात् वाचस्पतेय हेगो
पायमिति ब्रह्मवाहिति भर्तृयज्ञपितृभूतिगर्गो यार्यंगगो यार्यश्री अनंतशंकरदेवयाज्ञिकादयः ॥ जपादिह
न ब्रह्मत्वमिति व्रह्मत्व निर्देशात् संप्रदायकर्कादय स्तत्त्वामुख्यायजमानइत्याहुः ॥ एतत्सर्वं ब्रह्मसदनादि
त ब्रह्मत्वमितिव्र ... ब्रह्मनिर्देशात् संप्रदाय कर्कादयस्तत्त्वा ... यजमान इत्याहुः
न्यासनानि इति भर्तृयज्ञशंकरादयः ॥ कुशानाणि पिञ्जानीति कर्कादयः एतत्याणिरसनोत्तरमप्रत्यवस्य
शैनमितिश्री अनंतशंकरो नेति कर्कदेवादयः सर्वे पाचेयमएवस्य ब्रह्मनेप्रस्पास्पा मोस्पेतस्माद्वस इति श्रु
ते एतदेतमेवमाग्नमने नतएतं तशिति समिदामंत्रेनःप्रसोनोस्पेतदन्तं तेनात्र आड् मयोदायामेव नाभि।
विद्यो उपवेशनादि याग्नमने प्रामो भागेपरिहरण्यमेव यशब्दःपरत्वाचनो आवेष्टकाग्ना आहुति श्रुत
र्णा हविरापाहुतिसावि आघ्यास्याहुति आवत्रो ब्रह्मा आवत्तामेवरहितक्रियावतः उपवेशनंतत्कुर्यात् व्य
त श्नदमेव आसनसंस्कारं कृत्वोपविशेदिति भर्तृयज्ञपितृभूतिगर्गश्री अनंतशंकरदेवादयः कर्कादय
स्तु आचतोपि सूत्रे दर्शपूर्णमासयोः प्राक् ब्रह्मवरणपक्षे मित्याहुः अनंतयाज्ञिकास्तु आचलस्पनेनैवर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्वो होमेषु सकलयज्ञतन्त्रसिद्धिर्नेति दर्शयन् ॥ तत्र प्रस्तरणीहरणादिना कर्त्तव्यमित्याह ॥ अथ यद्याग्नेयमेवाहाग्नि
२ ति प्रकृतवैश्वदेवमग्निमित्यादि श्रुतत्वादिति प्राप्याग्निनयनमादेः लौकिकाग्नौ वा गार्हपत्याग्नौ वा व्याहरेत् तदे
व दर्शयन्नाह पर्णमासप्रकरणोक्त उत्तरविष्णुर्विनिमन्त्रये प्रथमोपदिष्टत्वादिति मन्त्रपाठः इदं विष्णुरिति मा
धवः संस्कृतो व्याहरणे न प्राप्याग्निमिति अनेनैः एवं मामंत्रितः ॥ पृथग्ग्रहणमपः प्रणीयास्मीति प्रणीताप्रण
यने आमंत्रणं विहितं एवं अनेनैव प्रकारेण हविः प्रोक्षणं बर्हिः प्रोक्षणपूर्वं परिग्रहे उत्तरपरिग्रहे सा
मिधेन्यनुवचनेन च आमंत्रितव्यः ॐकारेण प्रसौतिः ॐकारपूर्वकेण अर्थस्वरूपेण वचसा प्रसौति अ
नु सौम्य यच्छन्तु अनकर्कटः ॥ ॐ प्रणयस्व प्रसवो यत्वा ततः पुरस्तादपः प्रयोजनमनुपांशु प्रयोग इति अ
नन्तरं ततः न तदुपांशु आश्रवणतः संधि संभवः तस्माद्यज्ञस्यान्तं यद्यप्रेण तदंते पृथक्पूर्वं उंकारयस्याहं प्र राम:
णामेत्युद्युरिति कारवानां आम्नानेषु पदियात्वा नाभोसाद्यास्य द्रित्या उपस्थ इति मन्त्रयन्तः पुनराह २
यदेकस्य त्वेति यः कारापानापठित आदरे इत्यन्तइति विनभूतिः पुनराहार्य वर सनातनस्य प्राशनार्थेन्ते त

अत्र आसादनयज्ञोपि भवतीत एव वेदस्य होमार्थत्वार्थं अत्र वायव्यान्ते अग्नेपरिष्टात् ततो निरधानवा
ग्न्याहरेत् पूर्वं समन्ततो वेद्यां निनं अस्पर्शं विशेषात् अनुगुणवृत्तमिति कर्कः अत्र कृतो योऽप्राशि प्रहर
ण इति प्रतिपन्नो द्वित्वश्रवणात् एकस्मिन्पात्रे वरेयं अपरेणापि धानं ॥ तस्मादेवो योऽप्राशि प्रहरणपात्रेऽप्र
क्षालनं कार्यमिति सर्वयाज्ञिकसिद्धान्तः अत अत्र वदन्ति होमान्तं सिद्धेन कार्यं प्राशित्रहरणं ललाटप्राशि
त्रहरणमिति प्रतिपन्नो एकस्य श्रवणात् एकमेव प्राशित्रहरणमिति प्रक्षालनं चोक्तं रेकार्थं उत्करो वा
अतिरिक्तस्य प्रतिषेधस्युक्तत्वादिति देवः ॥ समिधमाधायाह प्रस्तरमस्य स्वाहेति समिदामंत्रणं कर्मापवर्गे
कर्मसमाप्तेः समिधमादधाति समिदाधानोपस्थानपत्नीयो स्वाहाकारान्तत एव यथेनमे समयादन्तं तन्त्रमाप
न्न उदपात्रं प्रणीतापात्रं वा पूर्णं सन्नसव्यं हस्ते नगृह्णीयात् दर्शनात् आपः शरपि त्वान् निधायाज्ञमितपात्रमि
ति कर्क उदाहृतमिति गोयाः ॥ चमसेनापः प्रणयतीति श्रुतेरकामस्य वानस्पत्येनैव संभवति नान्यस्मा
येनापि दूरे वाहि वेदिनिमावृत् शाखान्तरसूत्राद्धर्मे पतिधावद्धर्मः प्रच्छाद्येदिति देवाराम: स्तरोः कुश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रेऽग्नौ तस्मिन्कर्मणा हवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनामगारादिकर्मणाभ्यारहितोपन॥ शाखांतरानुसरन्नात्र श्रा
३ द्धदेवेः दक्षिणान्तरयोः प्रागग्रैरिति देवः सर्वे नप्रागग्रैरेवेति कर्कादयः एताः प्रणीता अश्वत्थपर्णाः इति भर्त्त
यज्ञगर्भादयः संयवनार्थाः इतिमीमांसकाः सर्वार्था इति कर्कादयः मुक्तं चैतत् सर्वार्थत्वे प्रणीतानां देवभाष्ये प्र
यंक्तिने प्रणीताप्रसत्त्वे सत्रेप्यायानस्तरनः इत्यत्राग्नित्रमूलार्थैः सर्वार्थत्वे प्रनिष्क्रिने पालिर
णा नरहलस्य नेपेवाप्रदक्षिणावर्तेन ॥ विरसावमवेतरथाविवजितिरिमकैः द्विशः देहेसकोकुत्सकाएव।
ना अग्निहोत्रहवणीं सूर्थं चेति पठ्यते कर्मणावाभिनिमंत्रकर्कमते आदेदस्य धाहारः अयं मंत्र उभया
र्थः वर्षारम्भरस्य अरानोविस्मरयोतस्य मंत्रवहनं आपातनिवीपार्थे वाग्यमनं सकलपदार्थायोगः उभयो
भेदेन मंत्रावसायनपनं समाग्नयुगयोन्याधेगः सहवर्तमानं धृत्वमिमर्शनप्रयमरहितस्यानंतर उ नेर रामः
स्यसंस्कारत्वाविशेषात् उदकंतस्यापतेश्च एकस्यामेवाभिमर्शनमिति केचित् तन्नेति कर्कः देवभाष्ये तु ३
सोपपत्तिं कर्कोरभिमर्शनमभिधाय शाखांतरानुसारादेकस्या एव अभिमर्शनमित्युक्तं पक्षतो यए

कस्या एवेति ईषामालभ्य जपति अथ जघनेनकलंभीमीषामभिमृश्य जपतीति श्रुतेः जपत्वात् स्वरेण अत्र
देवशब्दस्यापि कृतेलिंगवचनेन यायथार्थमहः देवस्यासिदेवयोरक्षितिरित्या अस्योत्पादे हरिति कर्काननो निम्पोरेम
कृतो नुत्सान्यात्कैवलं अग्निर्यपि देवानामिलेव॥ नमकृत्तात पूर्वत्वादिमुक्तेः॥ दक्षिणाच कमप्यादेहरलंशाखा
तरा ब्रीनानाबीजप्रतिजसमं वक्षप्रेहारां उरुवाता समतः प्रेतनरति का एवं उरुवाता समभवदस्याधाहारः कर्के
तरा ब्रीनानाबीजे प्रतिजसमं अभिमर्शनेन तु इभेदेन अन्यस्य अवि
अमन्त्हविष्यमीतिरिकं तरणकाष्ठादेनिस्मभिनानाबीजे प्लोतं त्रेरणा अभिमर्शनेन तु इभेदेन अन्यस्य अवि
घमाने अभिमर्शनेमंत्रलिंगवाकोशाभ्यापं नाभिरगुलोभिरित्यनेतः॥ अविधानान्नेति कर्कः आलंभनमपि
नानाबीजे भेदेन देवस्य लेतिमंत्राने अग्निहोत्रहवणीं निर्वपति प्रहरणे नेवमंत्रोयंनिर्वापकर्कभाष्यतः सुष्ठिर।
धर्मसंस्कारास्वाभिनोनंकियागतः॥ चतुर्मुष्टिकनिर्वापकृत्वा सूर्ये हविःनित्यतः देववाधिकसलेखात् पितृमे
तमंतामुनः॥ अग्निहोत्रहवणीं गृहीत्वा सूर्ये प्रसेतमभिमिते॥ एकमंत्रेकियावतोसकृन्मंत्र इति स्थिते।
ग्रहणस्मरणामेव तु मंत्रः सकृन्मंत्रेण क्रियावर्तो पुनर्मंत्रसाध्यसाधनमेदतः वचनातुन्नेमनुष्ठेकेचो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४ नेतारितेष्ट्रा ते नञ्चिर्मञ्च्युतो ग्राय नु छिंयात्संवत्सर्मेकं सतुल्यानांप हाणोनांसमवायेन या स्कमे साधिते
प्रोष्यते नैककमणि नि प्रबंधनः॥ चतुर्मेष्वपि निर्वापं कृत्वाष्पस्यनुनिर्वपेत् देवन्नायनाने कम्प तदपादेव
तंस्मृतं ऐहा ग्नाधोयमारंभः कर्कोवायमते पुनः धीसायामथपोभावोधीस्मगवडुयोऽग्नी नैद्मा ग्नेकेव
लेया ववतो इति विग्रहः॥ स्या घमारस्वतोया गो माकृतो वरसाधनो तदंगी कारतो नंगीकारतोनंगीका
रेत्वस्मिन्नेपुत्रो। देवतानां ग्रहस्थानेऽकर्मया कृतमोरितं॥ शेषाभिमर्शने शेषसंस्कारार्थं भवेत्ततः॥ सातेश
षभवेदेवाद्शेष ग्रहणकृते शेषाभावान्न संस्कारोऽनुष्ठेतनचैशास्त्रतः॥ अयथाकरणं जातं तेन नैमित्तिकं
भवेत् शेषाभावान्नसंस्कारोऽनुष्ठेतेन चैशास्त्रतः अयथाकरणं जातं तेन नैमित्तिकं भवेत् शेषाभावान्नतं। रामः
स्कार लदेगं नेति केचनशेषाभिमर्शनं कृत्वा शेषि इव गुनाहितेन इति श्रीमरनो नस्वाभाव्यं कृत्वा मच्छ ४
म्यास्तं हरणं स्वनौपहेम्ऽय्य कालादिसंमतात् पात्रोपतेऽनः स्थानेइआपात्रोतान्या स्मासादये दिति गर्गो
पत्नस्य पश्चाभिधायाधस्तात्मागर्भ मुदग्रंवास्कृपंमेरयेत्॥ नन्वग्न्यंगिहोत्रहवरणोराहानादि॥ स्य नु

लर्धं धस्तादुपा इव रहस्याः यादिति स्पतोरिति श्री अनंतदेवो पात्रोपले सप्योपहिताया भोषधं कृत्वाऽपोरा
ना दिति संप्रदायः॥ विलिपा त्रीपूर्वी इति देवः॥ विलंबुधं वर्तनमिति श्री नेतः समावप्रश्यशी गो स्मृत्ता देता
म्नो नविद्यते श्रं तगं भो यथोत्तो भी न्वेति पहेष्य रनमंत्रो न प्रवर्तने स्व न भिधायित्वादिति पितृभूति प्र
कृत्स्य स्य प्रधानत्वाद्वचनस्य गुणभूतत्वात्स्ववर्जे तस्य एवेति कर्कः॥ ताभ्यां पवित्राभ्यां॥ ताः प्रोक्षणः नयेः स्था
नेता भिरेवतासां प्रोक्षणमिति संप्रदायः यदि वसांसा कर्मेलंकरणत्वं चवित्‌स्येतनतः प्रा णोतेनभावेष्य
ते इति कर्कः मंत्रपा मात्रमिति केचित् सप्य हस्तस्यासेसपात्राः प्रोक्षणीदं हेलाहले नोध्वाः नयतोऽग्ने
कर्क देवो दहिणोनोध्वे वालप्रति पवित्राभ्यामिति श्री स्वनंते कृत्वा सम्प्रोक्षणामिति गर्गो। प्रति पात्रं प्रो
क्षणमिति श्री स्वनंते कृत्वा कृत्स्नं प्रोक्षणमिति गर्गो। प्रतिपात्रं प्रोक्षणमिति कर्कः — — — — सचायं सं
वरः प्राकृतः प्रणीताद्वनी यथो देश पात्रोभ्यः कृत्स्नाः जेनमय नीयेति कर्कः पात्रारा पयध्वर्ये रग्नि कम्प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५ तिरेवारवः ॥ पश्चात्तु उत्तरं यस्मादासादनं दृषत्पदोर्ध्वं तेनरातनमग्रीवा कृष्णाजिनमिदं न येति श्री अनंतः
इदं मुसलं अयमुलूखलमधिनिदधाति वृहद्ग्रावासीति काएवे इदं मुसलमुलूखले बोधेयो हरणमिति गर्गः
२ प्रतिपात्रप्रोक्षणमिति कर्कः ॥ पुनः केचेतत् ॥ अग्निर्गाम्यन्नस्यादानमिति श्रीअनंतः ॥ चर्मोपस्तरणे लोमा
रणोतिपारिभाषा व्याख्याता ॥ तदयवादो यं प्रस्थ ग्रावेमेति कृष्णाजिनादानं अवघातार्थं जानुभ्यां तदेवाऽभा
वः कृष्णाजिनास्तरणं तु आसादितहविः पात्रस्योत्तरत एव भवतीति विदमध्य एवेति अनंतः अयोलूखल
लं प्रतिग्रहणात् सदृशो सोऽनिकाएवानं पचते हविरेवपति हलेनेव शूर्पेण ॥ अग्निरसि आ हुवनीनप
रः । तेन दर्शनाव भ्रंते पांसनूरिति प्रयोगः । उलूखले स्थ हविषि सदृशमिन्द्र धाति । हविष्कृदेहीतिति राम:
रवधन आहृयमीति मंत्रे रवहननं कुर्वताऽन्यो नकार्यः । अतः परं पत्न्याहवहंत्र्यो वा । आहूयमाहेसन्य ५
इत्यगान्य ग्रहणाम वापतेस्वयां त्रीकं कलेवाहननं यथा स्यादिति । कुकुटोसीतिरिसनर्वि

वरस्यमंत्रेणसत्रान्वयः प्रयोगदानादिगुणविशेषोक्तत्वमवहं जैवामिप्रयत्नावाद इति कर्कः । अप्यंशानामध्वर्युरि ।
ति गर्गः एवः अंशुराष ग्रेणानुमंत्रणेति लिंगमपारिशिष्टे । स्पशान्नेनामिकाग्रेण तुरिंद्रालोकय न्वाषि । अनु
मंत्रणे यस्वयं सदैवमनुमंत्रयेत् इति छदोगपरिशिष्टे कात्यायनमतः । अभिमंत्रयते करसंपुटात ध्रुवण तन्नि
रसनेलोकावादाद्विलीयकंडनोत्तरकाले विधेयं सर्वेनिष्पतः । तच्छुद्धितोयकं उन्नायमंत्रेः । एकदृश्यमित्यके
रीति श्रीअनंतः । विवेकीकरणं चतुषनिरस्तनोदरमेवपात्र कर्मणो वेति च श्री अनंतः ॥ विवेकीकरणं हि अ
नुष्यनभवितुषोभावे विहितस्य तंडुलानां पृथक्करणं समविभागे कीयमाणो यद्धिकं तद्भूरिण तउ
पधानकर्मणोऽपि धेयानस्त्रो तेषां द्विरिणं स्मतनुग्रहात । उपसर्जनीश्शब्देन संयवनार्थ्यो आपउच्यंते । तद
धिश्रयणं चतसाभिः पिष्टानां पाके कदेश यथा स्यादिति एवं चसति यत्र श्रपणं तत्रैवोपसर्जनस्याधिश्रयणं । उ१
सर्जन्या आनयनसमय एव अधाद्युः श्रयणो अग्नौ अधिश्रयसद् ध्रुवमिति कर्कः निष्कर्षः कृष्णाजिनस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

६ यस्त्वेवंधर्मं ज्ञातं उपरिष्टं आहवनीयस्याग्न्यन्यकारणात्तेनदक्षिणानि दिक्ष्वेते प्रतिकृष्याजिनमिति। तस्मिन्
सव्याभून्येकृष्णाजिने छद अधस्तात् दृग सोशम्यामुच्यो हनिति पिष्टानीति शेषः इसते पिष्टानीति शेषः। इ
सव्याभून्येकृष्णाजिने छद अधस्तात् दृग सौशम्यामुत्पोहनिति पिष्टानीति शेषः। ब्रह्मणोति क
स्मणां च ध एव पिष्टवर्तते। आमनि वपि प्रवर्तते। आम्नि वपिस्कय जमाने नति गर्ग्यपाः। अस्मात्तवं
कं संप्रदायद्वयः। सपवित्र चरुस्थाल्यां तंदुलावापः। जघनेनगार्हपत्यस्येमंत्रं पैरिवेजिकाराव। अस्मात्तवं
कं संप्रदायद्वयः। सपवित्र चरुस्थाल्यां तंदुलावापः। उपसृज्यावपनं च एव पिष्टानि यग्रह
णुपविशतिमाध्यंदिने। तया ऽऽनयति यथामचातिप्रतिग्रहणं भवति उपसृज्यावपनं च एव पिष्टानि ग्रह
ण्न। आस्माधिश्रपणं अग्नीद्रतिगर्गपाः ब्रह्मनिविरोधात्। अविरोधेतु पश्चात् अध्वर्युरेवेति कर्कः। अत
रावास्माधिश्रपणं त्वग्नीत। संप्रदायेनुवचनादेवब्रह्मकृतंत्वं सर्वत्र। एकस्मे वृपरोडाशस्याजिनयोगप रामः
घमितिदेवः। उभयोः पुरोडाशयो मोरितिकर्कोवपुरोडाशस्यामेनयोगपद्यमितिदेवः उभयोः पुरोडाशयोरि १८
तिकर्कोपाः। तत्रद्वितोयाधिश्रपणसंप्रदायेतुकुशाग्रहणोति। अन्यत्वविरोधात्। तेनाविरोधेपश्चाद्व

ध्वर्युरेवेतिकर्कोस्यः। वचनादन्यइतिसर्वत्रब्रह्मैवेतिसंप्रदायः अयलोकस्य रजस्वलापलीकस्येतिकर्कः पत्नीर
हितस्येतिदेवः। याज्ञवल्क्यपालनित्यको जनातिदक्षिणेतिकपालपरिमाणमर्थं। तत्राश्वशफमिति। अग्निरिति। अग्निरिति
सहायेनतोयात्रिः पक्षिपिस्फ्यन्यंत्रः। पर्यग्निकरणानन्तरं कपिकृत्वे पानयनंतत्रोमप्रक्षेपाय्यंगुलिप्रक्षालनेनस
वेमतेसामर्थ्यात् आलंभनंवन्मतान्न नलंचित्तमे। अन्येतुपुनः श्रपणं हीयते ततः पुनर्मंत्रेणआलंभसंप्रदायः
॥ अतावभियासयति। अन्तलोकोतरं आच्छादयति। आप्यइतिविधिगत चतुर्थीयागदेवतास्तापनार्थो ने
नतइदेशेनत्यागः कार्यः प्रत्यगन्वपास्यां अरोगप नाजन्याहार्यपात्रकार्यंतत्रोल्मुकोदकमितिसंप्रदायः
श्रारणानमितिकर्कः। तस्मि--- निधीतिना अधिश्रयणमिति गर्गः। अपरेणाहवनीयस्यादिप्मा सीविदि
गतोधिकार्यसोआहवना ----- यतो तावदिवेदिपात्रो। अनतरिवेम्येते तावपि। असंदेशः पोत्व
वदि २ पिप्राशित्रा स्पृहनलिप्तंकेः। अनंतमतेतु अरत्निमप्राग्वाहवनीयः। पि भूतिमते अपरेणाहवनी

७ ये मी। मिति इति शेषः। आमस्यात्र प्रमाणं तु चतुरस्रेन शतं भवेत् ९६ अंगुल्यानि। न परिमितिमिता अपरिमिता ना
त्मना आलिया वनीभिव स्थानं न समन्नेव आवृतौ कुर्यात् हि मिन्ने तेः। अपरिमितानु क्षेपिपन्ना नकालेन प्रमाणा
पेक्षया चतुर्धा राहो नामाचीरस्लाङ्गुविलता चक्रकमतं अपरेण हवनो यामित्यादि अग्नेरित्येवमवसृजा। अग्नि
मभितो ८ सोऽभ्यपाति। अंसौ आभूतेः सा वा० आनूनो विलतो यद्विवल्नो य इति कर्कः। गार्हपत्या हवनो यथो
रति अनेनाद्यः। स्वपेन गृहीते देवेषवा इति भर्तृयज्ञकर्कौ दवः। रौवेति संप्रदायः प्रहरणक्षेप एवेति कर्कः। विलम्प
रवेति संप्रदायः। अभिमस्यति हलहृदये नपोडवाजे परीग्रहणाति परी ग्रहं करोति वहरणप्र — — — अंचेति का। का
ष्ठिगोलकमात्रेन उभयत्र संबध्यते। अत्र चोरकरणं खननं तथा क … लखातां अथवा आनु लोष्टहना ऊषधी राम:
नाग्रितिखननं अस्मा अधस्य धिसमीपे उपरिभागे चात्वारपसंनं कर्कमते सूत्रे प्रैषमंतेषु ता कार्यो येनान्यत्र द्वा ७
शे मतः इत्यादि ना अनेन तेन प्रैषाः सर्वे … अभ्यासधार्य मारणा स्रुग्भ्यस्तिष्ठु सर्वे प्रैषाः का

र्योः। न प्रैषप्रैषार्थयोः इतनेतर्थ। इध्माशब्दस्य यौगिकत्वात् बर्हिः शब्दस्य जातिपरत्वात् वहरणप्रधादिष्वनूह
इति कर्कः तुहस्मा देवेति गर्गा इध्मः। अनेकपलीकपत्नीशब्दे ऽनूहः आमे बर्हिवत् स कृपदेयपार्थ मूहः। कतपदेव
श्री अनंतमते बोसरणास विधिवहरणप्रधासेष्वाशङ्कानिरूपणास्येति गृहमेधीयायामिति विशेषः॥११॥ धि
कारोहि नाधिकारात् परं हि निकृष्ट अधिकृत्यप्रैषः प्रवर्तते। अपि च निकृष्टे नोत्कृष्टस्य प्रैषणं विरुध्यते। य
दि यावद्युप्रैषं करोति। अग्नीध्र प्रैषार्थं ततो … किंचित्कृतं किंचित्कारितं तस्मात्। वरण्वे वसति समा
रव्या… हस्मा ते नान्यथा। एवं च सति समाख्यानुग्रहः स्यात् नान्यथा। एव प्राप्ते उच्यते स्वयं वा विरोधात् स्वपं
मध्वर्युः प्रैषार्थं करोति सामर्थ्यादग्नीत्प्रत्यति कुतः प्रैषार्थस्य साधान्यात्। तत्कुतः प्रैषस्य तदर्थत्वात्। अंतरंग
प्रैषार्थं बहिरंगप्रैषः प्रैषार्थेन … ततः श्रयदंतरंगप्रधानं तदध्वर्युः करोति। गुणभूतं बहिरंगत्वा।
८ ग्नीध्रि ति न्याय्यं। ननु विरुध्यते … नहिं निकृष्टः उत्कृष्टप्रेषत इत्येतन्नूनं इत्यत आह। अविरोधात्स्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८ द्यंविरोधोयद्यंप्रैषस्यात्। अपेक्षणात्वेषां। प्रैषः प्रेषणं नामकोविशेषइतिचेत्। निकृष्टविषयं प्रेषणं। उत्कृ
ष्टविषयमध्येषणमिति। यथालोकेमाणवकः प्रेष्यतेकाष्ठान्याहरेति। स्वामिनं प्रत्यध्येषणं स्नायमनोगुरुष्वा
तामिति। तस्मान्नविरोधः। किंच संप्रैषपदवचनाच्च। नचसंप्रैषवचनमस्तियथा स्पष्टमन्यत्राग्नीदग्नीन्विहरेतिकर्कः। देव
याज्ञिकात्यायनस्य प्रैषं प्रैषार्थयोः समाख्यानुग्रहार्थं। अध्वर्युकर्तृकत्वे भाष्ये आह। यथाप्रैषः कारणात्। अन्यः
प्रैषार्थे अन्यश्च प्रैषे। कुतः। परिधिकात्। अन्याधिकारात्। नहि कश्चित्स्वात्मानं प्रेषयति। इदं कुर्विति। ननु नायं
प्रैषः किंतर्हि आत्मकालेनमालोट् द्विवचनाविरोधइतिचेत्। न। आत्मनेपदकालेलोट्। किंतर्हि प्रैषएवासंप्रैषा
एवेषइतिवचनात्। एवंस्थितेविचार्यते कःप्रैषे कश्चप्रैषार्थे इति वाक्यार्थः। एवंप्राप्तेआह। स्वयंवाविरोधात्। राम:
स्वयंअध्वर्युरेवप्रैषस्यात्। अर्थादग्नीत्प्रैषार्थे। नचैवंसमाख्याविरुध्यते। तत्प्रयोजककोहेतुश्चेतिप्रैषार्थप्रयो ८
क्तकर्तृत्वात्। एवं किंचित् कृतं किंचित्कारितं नाम तन्मम समाख्यानुग्रहः कृतो भवति। किं संप्रैषा वचना

ज्ञानचात्रसंप्रैषे अध्वर्योर्वचनमस्ति। यथान्यत्रप्रैषेषु अग्नीदग्नीन्विहर। प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेवं किंचावि
रुध्यते चानिकृष्टेन उत्कृष्टस्य प्रेषणं। नचेदमध्येषणं। संप्रैषएवैषइतिवचनात्। तस्मादध्वर्युः प्रैषे अग्नीत्प्रैषार्थे
इति पितृभूतिभर्तृयज्ञौ। श्री अनंतास्तिको सिद्धांतो जैमिनेश्चेति। आप्रवरणात् आप्रधानयागादितिक
र्कदेवौ। आस्विष्टकृत इति श्री अनंतः। सपादपुरा बर्हिः परिस्तरणात्किंचिदापद्यते बर्हिरेव ततस्तरणान्तपास्ततो। आ
रादुपकारकं अदृष्टार्थं उत्तरत उदगग्रं चतुःकरं स्थं प्रमृह्णतीति देवः। पार्श्वे अववनिमदृष्टार्थं प्रस्तीर्णं तेनैमित्ति
कः। लौकिकेनेति संप्रदायः। निदधाति प्रागग्रं इध्माबर्हिश्च उदकसंस्थं प्रागग्रमेव समासमयोः कयोः नमाभावा
दतउत्तरेत। पूर्वमिध्ममिति विनियोगक्रमप्राप्तं पूर्वमिध्ममित्याह प्रणीताया दक्षिणेन इध्मस्यैवाहरणमितिक
र्कः। अन्तरतो विलप्रदे
कान्ततो इध्माबर्हिषी इति देवः। विरोधे वेदमूलेरितिदेवयाज्ञिकाः। विरा सारणां मूलेरितिकर्कः। अन्तरतोविलप्रदे
शे प्राकंह प्रस्तकं स्यं विलाधोभागे देशभेदमंनोद्धृतिः। प्राङ्गुदक्सेति समार्गे प्रतिपन्नेति ष्टता कार्य इति।
देवायाज्ञिकाः। उपविशेदितिकर्कः। ऋचः संमार्ष्टि पाणीमिति अविशेषात् उद्धरणापामोरिदापा स्वाश्चेति

२ कर्कः षडवत्तस्यापीति श्री अनंतः। देवयाज्ञिकास्तु पुरोडाशमप्यत एव संस्मार्गमाहुः॥ सेन्नइति वध्नातीत्यत्र
मिश्रत आह। प्रसंगितो उपविष्टामिति भूतकालप्रत्ययनिर्देशात्। पूर्वमेवोपविष्टानेदानीयजमानवत्स्वामित्वा
विशेषात्। त्रिवृतात्रिगुणेनेति कर्कदेवयाज्ञिकाः। नवगुणेनेति श्री अनंतः। संलग्नत्रिगुणी कृतं कुजमयीं रज्जुमभिनः
प्रवर ग्रंथिनयमुक्तमंतेषः पाशग्रंथि दपमुके पोक्तं तेन नह्य वध्नातीति हारिस्वामिनः। परिहरति पूर्वेनावेष्टयाते।
वासमः उपरि बहिरित्यर्थः। दक्षिणा हस्तस्यानरपार्श्वमाम हस्तस्य दक्षिणापाशमध्ये प्रवेपे दिति कर्कोपाध्यायः इति द
क्षिणाहस्ते व्यापारः सिद्धो भवति। देवयाज्ञिकमंतेतु वाम हस्तस्य व्यापारः। अनतर्धर्मयोः क्रमभेदे तु स्तहन्तस्यमध्याद्विधे
षत्वे। एकवेष्टने उत्कृहत्न स्याशक्यत्वादिति देवः। पत्नीसंस्कारात् पत्नी वहुत्वे सर्वा सांसं न्नहनो। एकवेष्टने उत्कृ
हनस्याशक्यत्वादिति देवः। पत्नीसंस्कारात्पत्नी केपि अध्वर्युरवसन्नेति कर्कदेवौ। यजमानएवेते रामः ११
के। पत्नी प्रतिविधित्वेना। कुर्मदर्शात्वादि अनंतः तदेतन्मा नमन। तन्वेति कर्कः। तयाहि। प्रतिनिधिरभावेप्रवर्त्तते
। पत्रमुक्तः राज्ञमतः पंचुदासः। तत्र कथं प्रतिनिधिः प्रवर्त्तते। यं प्रतिनिधीयते स एव प्रसज्यते। पुरोडाशो पूर्वेण

पानीघाणाईपसस्ये नरतोभूमौ निधायपत्नीसमीपे नोत्पवस्या समवेक्षस्वेत्यप्रेषणमा स्याऽवेक्षेत सरवोनेति रपवि
पानीघाणाईपस्य हूप॥ वाशब्दो व्यवस्थायां आहवनीयश्चापिणास्रवा। चशब्दाद्वासमवपूर्ववत् पवित्राभ्यामित्यर्थः। सकृत्त्रिर्वा मंत्रः न ग्रह
ण॥ वाशब्दो व्यवस्थायां आहवनीयश्चापिणास्रवा। चशब्दाद्वासमवपूर्ववत् पवित्राभ्यामित्यर्थः। सकृत्त्रिर्वा मंत्रः न ग्रह
णात्। वनेस्मादिसूत्रात्॥ विकल्प इति कर्कदेवौ। सकृदेवमंत्रवचनमिति श्री अनंतः। जो हवोपस्थाप्यायः। वशस्दा
दुपभ्रतिच सकृत्त्रिर्वा मंत्रः॥ अमन्त्र अनुयाजकेऽस्यद्रव्यके यानुयाजके कुतः। विभागेनोपभोगदर्शनात् किंच
पश्यावस्यद्रव्यके उत्तमाजे। अष्टौ त्स्रुवावेक्ष्यां अंचतुर्गृहीतेनेत्युक्ता वोपभृति चतुर्गृहीतं पदचत्वाजुह्वां स्थिः
त्युपभृति चतुर्गृहीतादर्शनात्। तत्पातिधायामत्रेयाजाभावेसर्वा उपवचतुर्गृहीतान्यामानिग्रहीतानि नत्वन्या
नुयाजाभवंतीति॥ एवं सिद्धे नेपूर्वपक्षमाहः॥ न कृ। त्योन्द्रवचार्थे त्वम एतस्य गृहीतस्य। तन्वा। कृतः अभ्यदा
घो कृते उपभृति षडोद्म सङ्गृहीतासनुयाजेभ्यो हितं गृहीतानि। छंदा ८ सस्यनुयाजइति मार्ध्यंदिनपाठे
उपभृति षडोद्मसङ्गृहीता मनुयाजेभ्यो हि तां गृहीतानि। छंदा ८ सत्यनुयाजइ॥ गृहीतस्यानुयाजार्थत्वेनो
पदेशात्। एवं चमति अनुयाजार्थसेवचना श्रयाजेयाविनियोगो यथा प्रयाजार्थस्यो गणायो। यदुक्तं पभ्रति

प्ययोद्देशनादिति चाह। पश्चाद्वचनात्। एवं प्राप्त उच्यते स्यादेतत्। एवं यदि कृत्स्नमेतद्तु पात्रार्थत्वेनोपादि।
श्यते। न तु पुरीश्यते। एवं हि शाखिनां वचनं यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति निष्प्रयाजानुयाजिष्मो लक्षणानि तिन
तु मा जोमयापूर्वविधानानुवादः ध्रुवायां चतुर्गृहीतस्य चतुर्दशावत्तं तदुपभृति पसकृत्क्रि गोमत्राः इध्मेत्रा ह्रस्वाणां।
व्रलोमंत्रराश्वकं। अत्र शेषस्य द्वितीयान्तनिर्देशात् मूलानां च सस्म्यागुणागुणाविभागानिर्दिष्टत्वात् शेष संस्का
रश्निके चितालन्मतशेषं नाशनमूलोपसेचनं। अपरे तत्रेत्साहुः। अपयाः प्रोक्षिताः परिशिष्य तेनाभिशेषधी
नोमूलास्तुपतिनयतीति। अत्राशेषस्य मूलार्थतेवावगम्यते। तथातास्मा आईमूल्ना इति यजिन मूलसंस्का
रत्वेति। स्रुवं च यथाश्रुति वास्यैतेन। पञ्चमयाः प्रोक्षिताः परिशिष्य तदिति शेषव्यपदेशः सामर्थ्यार्थैः
सोपि। प्रयोजनेन शरोषाद्दा मूलोपनिनमनं कर्त्तव्यमेवेति कर्कश्री अनंतदेवाः। इमम् संस्कार इत्यन्ये। अ
वर्द्धिशेषमासिं चतास्तने शेष प्रतिपत्तिरेव इसंस्कारत्वात् पूर्विकर्कोक्तेः। तेन नाशरोषाद्दो अन्येनासे कोभ राम
वृपिव। कर्काचार्यमते भर्तृयज्ञमते चउपत्सावाव हुल। मिस कंसत्रं उपपत्सावा अनुस्मार्तपचवत्त स 30
त्रृ द्वात्तचैवं स्कंनिधायेत्यादिसर्वेपसंख्यं नमस्तरणे स्तोपयत्रहः कामेः। बहुत्वं यथावेदिर्निर्दश्यते। त्वह
उ येमा अहिमित्यस्य प्रागपवर्गदेः पश्चिमभागे इतोयो शिस्तात्वीनस्य पाणिय ध्यादिनाउपमन्तदधस्ताद्य
शे शमितिवेदेवः। बर्हिषउपयतिरोचितं। प्रस्तरेवेवर्हिषि सकृत्तस्तरणोपि वेदिश्रोप्यतेनोपपत्सावात्रिवृत्ता। त्व
हनि स्कूर्वं। निस्कषयनु नगानि कृष्यात्रिकृष्याति कर्कोक्तेः। तथोपासमानेतद्वेतरेपृथक्स्तरणं विधेयं। तथा
चयावान्मेषादने तरस्मरणं तावतोमंत्रावृ तिर्विच्छिद्यस्तरणात्। अस्मात्सहस्त्रेण मंत्रावृत्तिः। त्रिवृत्सस्नेन च।
कृत्स्नस्तरणमेत्रस्येति श्री अनंतः। पश्चाद्दवर्गापसेपातिकर्के। अग्नाविन्नवृवमरोइध्यात्समिधमादायसमि
द्ययेतिश्री अनंतः। आहवनीयंकस्यपतिसमिधाकृत्वेतिकर्कः। इधनं प्रक्षेपरोतिअनंतः। उदूहनेचभू
हनेभूमिसंलग्नयोरेवउरसात्रेरयसांनो लाधु। उ हवेररणाद्यस्यवसर्वत्र रथत्वादितिदेवः। काष्ठयो।
मा वचेल्वोनरवोदिरान्वाओदंबरान्वा। उपस्पर्शनं पार्धिसंस्कारः। तेन शत्रतराह्यो पार्ध्वपस्तनं शीर्ष
त्वा छिवित्समित्वन्वसपः। तस्येत्वेत्सनवहःपवमेव्य। आहवनीयस्याद्दिरणातः पिमिष्टोजपः। तेनिसंयतपः

२१ ।तद्वचनत्वात्।आहवनीयवचनत्वात्।वर्हिषस्तरणएवेति गर्गादीनां सिद्धांतः।आहवनीयसमीपादेदेवर्हि
वेदिसमीपेप्रस्तारागमस्तरं तस्यैव वर्हिषः बाध्यते इति गर्गहरिस्वामिश्रीअनंतदेवादयः कर्काचार्यास्तु स्तरणस्तु
तेरस्यप्रस्ताराख्यानं कुर्वंति।तथा।तस्माद्दक्षिणो आदायेति।अत्र पंचम्यास्त्वयमर्थो वक्षमाणे शास्यते।नेपं
चमी।षष्ठ्यार्थेहि अयमर्थो व सार्वत्रिकत्व इति चेत्।सत्यं।उपलभ्यते विभक्तिव्यत्ययेन।अस्तु व्यत्यय इति चेत्।
।न्यायविरोधात्।षष्ठ्यर्थस्यासंभवः।।तिरश्चीउदगग्रे।अतएव प्रागग्रवर्हिः स्तीर्यते।अन्ये ब्राह्मणकत्वादिति कर्के
सिद्धांतः।प्रस्तरे ऽभिनिदधाते मुष्ठाभ्यां हस्ताभ्यां।स आभ्यन्ने प्रस्तरे।प्रतिगतस्य अन्योग्रे प्रस्तरं प्रतिगृह्य आ
त्वापसव्योरुद्धाइस्तरनापामुपस्पर्शनं।मुष्टिसंलग्नप्रस्तरे इत्युक्तेः।श्रीअनंतशंकरमते तुल्यादेव।भरतानां
तुपूर्वेणा उद्धालितानां तु पक्षतः।अंजने उपधानकर्मणामप्राक्त्वात्।एकसाधारण्यपात्रीस्यात्तुरडशपि रामः
दुपोग।आसादनं प्रियेणोतिमं स्रेण नूहितन च।इति देवैर्विविच्योक्तं भाष्यं च यद्व्रतानां पिसवनीयपुरोडाशासा ११
दने कुहितः।पुनः प्रियेधाम भिरित्येवं संनमत्युक्तम्।पंक्ति च पत्रे कपालमुक्तासंवकासवनीयपशोः।लिंगे वैका

भवेल्लिंगपात्रीभेदश्रुतेरपि।इच्छन्ते माहतत्वष्टोर्वेभ्यानामुभेषवे।उद्वासनमुपधानकर्मणां।सर्वोणालभ
तेविनियोगकर्मणामस्मात्स्मात्पूर्वकं।कृत्वास्मा ५इत्वा श्रोणिमुत्तरेणेत्येति कर्कः।एकां समिधं।प्रथमस्थाने
नप्रथमसवनेनं प्रथमसमुदेशेण समर्थः।मध्यमेन आहुतं।चशब्दाद्यजमानः।अवबाधते भूमिं पादयति।पादांगु
ष्ठाभ्यां वेति वापदविभाषेति केचित्।मध्यंदिनानां हस्तांगुष्ठाभ्यां।काण्वानां तु पादाभ्यामिति समेः।पादांगुष्ठाभ्या
मिति काण्वेव विशेषविधानात्पादांगुष्ठाभ्यामेवेति वाशब्दोवधारणो वा विकल्प इति भर्तृयज्ञः।अनन्तमते हा
स्तांगुष्ठाभ्यां पादांगुष्ठाभ्यां चेत्याहुः।पादयोः अंगुष्ठौ पादौ ताभ्यां पादाभ्यां।अमुमिति पदस्थाने देवदत्तमिति हि
ध्यस्य नामग्रहणं।अभावे द्रव्याभावे।सामिधान्योहि नाधप्रमाणा कृचः।कावंतो यावत्संख्याकाः सामिधेन्या
ऽस्मिन्कर्मणि वेद जानीयात्।इदमहं तावतिथेन वज्रेण तावतिथं नवजेऽणताव तत्संख्याकेन वज्रेण तत्र पंच
दश सामिधेनीपक्षे इदमहं पंचदशेन वज्रेण द्विषं।मवबाधे।अपवाभ्यां तत्कममवबाधे इति।एकविंशति।
पक्षे एकविंशेनेति समिद्ध इति आयतः समिद्धो अग्न आहुतेत्यतः प्रताक्षा ग्नौ क प्रथमो यः प्रणवः स न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सर्वे मिध्ममेकवत्रे मनुयाजाश्चेत्वेमपरि अनुयाजाः भवेति कर्कमतेतममिद्धइतिप्रागतः समिध्यमानोऽध्वरेऽग्नि
१२ रेतस्याः कृत्वातं ते यः प्रणवलक्षे स्पर्धः । कर्तृग्व क्षेत्र क्षायत्वद्धिने भवति । गर्गमते कर्तृग्व होइध्मकाष्ठवृद्धिर्भवत्से
वा अनुवचनांते वस्तीत्येहवावाहनोमितं ते । अथवा स्रुव आचयजेत्सेवे । वेदेनेवेदमूले नेति श्री अनंतः । उपवा
जउपवाजमित्वा । प्रजापतये स्वाहेति श्री अनंतः । कर्तृणां पूर्वसंततमुत्तरप्रदेशपूर्वाघारमिति कर्मनाम ।
आघार्य हुत्वा नस्वाहेति श्रुतेः नोत्र स्वाहाकारः । प्रजापतिमनसाध्यात्वा होमः । अनुपरिविधिपरिधुपलक्षित
प्रदेशे दक्षिणापश्चिमोत्तरदेशेषु । अग्नौ त्रिस्त्रिः समार्ष्टि इध्मसंनहनैः करणभूतैः परिक्रामन् परिक्रम्यप
रिक्रम्य अग्ने वाजजिदिति सकृत्सकृन्मंत्रेणाद्भिर्दिस्तूष्णीं समार्गेनानाग्निर्विरजस्कं उज्वलकेण तो सर्पः ।
। आहवनीयं पूर्वेणापरि समयजतिस्थानस्थो दक्षिणापार्श्वेग्निं समार्ष्टि । ततोऽप्रदक्षिणांपरिक्रम्योत्तरस्थः प । राम:
श्चात्पार्श्वेग्निं समार्ष्टि । पुनः प्रदक्षिणांपरिक्रम्ययजतिस्थानस्थ एवोत्तरपार्श्वे । पुनरप्रदक्षिणांपरिक्रम्योत्त १२
रस्थो मध्यप्रदेशेऽग्निमुपरि तूष्णीं समार्ष्टि । हरिस्वामिनस्तु । आहवनीयं परिक्रम्य यजतिस्थानस्थितो दक्षि

णपार्श्वे समार्ष्टि । ततस्तत्रैवस्थितः पश्चिमपार्श्वे । ततः पूर्वेणापरि सोत्तरतउपरि वेसेव परिक्रामं आहुः । अत्र भर्तृय
ज्ञः अनुपरिधीतिनेषु प्रदेशेषु संस्कारस्याग्नेः प्रवृत्तत्वात् समार्ष्टीति । अत्र कर्कः । अनुपरिधीन् प्रदेशान् मार्ष्टीत
। एषोपहितमिमि केचित् । नेत्यपरे । नत्र पुंपरिधिसंस्कारो [illegible] नाभिप्रवृत्तत्वात् [illegible] आम्नायते । अग्निसंस्कार एवा
यं । तेन प्रदक्षिणापचारोद्यं संस्कृतासंपादनाय प्रथमं दक्षिणातः संमार्ग इति । पितृभूतिश्री अनंतदेवाय [illegible] ।
। एवं प्रक्रमाणां कृत्वा परार्थेः किंयत्नेन [illegible] कार्य इति देवस्य संमत १ एतच्च पुरुषे होमस्य [illegible] मेव प्रपा ।
चितो । प्राहुः [illegible] सर्वेषां अनंतेनाप्रपंचितं २ कर्कीयाद्यमते [illegible] उपविश्यैव कर्मतंत्रं । एकैकस्मिन्प्रदेशा ।
त्रिस्त्रिः संमार्गो भवेदिह ३ तत्रैकदेश [illegible] पृथक्पृथक् । [illegible] पृथक्पृथक् ४
देशभेदेपि संस्कार्यद्रव्ये कृत्वान्नं तत्स्रुवः । [illegible] ५ केचित् [illegible] मते स
कृत्पुनः ६ अपरमाह [illegible] पूर्वेणा नमस्कारत्वात् [illegible] । दक्षिणतः [illegible] इति ।
श्री अनंतदेवो । आहवनीयाद्दक्षिणतः इति पितृभूतिः [illegible] अपामुपस्पर्शनेपुनर्विधानमाचीना

वौ।पादिदिपि स्म धर्मस्थुरासार्थं। उत्तरां गुडं कृत्वा सुप्रमेमइति जुहुयात्। अन्तर्वा राष्ट्रदक्षिणा दक्षिणास्यां दिशि। इतो होम्या।
१३ यं यजति स्थाने प्रतिगच्छन्। अमुतः पजति स्थानागच्छन्। वसुमतीमित्युदङ्प्राङ्। वस्यायेपितृभूमिं देवभृत्ययज्ञा
श्व। वसुमतीस्त्व स्थाने करणमंत्रः। संप्रदायमतेन अवस्थापयजेयः। इतरे पारमिति कर्मनाम। कस्याधारधर्मेणाद।
हिरण्यप्रदेश। प्रयाजाद्यूर्ध्वे कदेशो नो नराधारः। जौहवेनेनिवक्तव्यमजुहुति तत स्ववस्य करणताभुरासार्थं। ते
न जुह्वा कृत्वा जौहवेन वासंसोमितिवातिगच्छमितिकर्कमतेध्याहारः। निधायत्वा चौ स्वस्थाने। अथ स्रुसम्मष्टा उपविश
ति वक्ष्यमाणत्वाति[illegible]आश्रावणप्रत्याश्रावणानि वेदिवर्हिरण्यैव अथवा इध्मस्य वा शकलमपछिद्य प्रक्षेत्। आश्रावण
धृष्णुः प्रत्याश्रावणे[illegible]इति। एवं सर्वं भक्ते प्रत्याश्रुते[illegible]इति कर्कदेवौ। एवं इध्मसन्नहनाद्यादाय स्त्र्वेना
श्रुत प्रत्याश्रुते[illegible]भर्तृयज्ञपितृभूतिश्चाननतः। पुनर्यागसर्वं धा आश्रावणप्रत्याश्रावणयोर[illegible]श्रुतप्रत्याश्रु रामः
श्री[illegible]सन्नहनेनस्फ्[illegible]सीतेनो १३
वै मासि प्रवराः परस्ता[illegible]इति। हविर्धानि[illegible]सार व

पन्नेध्मनवबर्हिर्दति। तथा अग्नि[illegible]इति। यावत् पितृस्तु।
त्या वा यः। पुरोहितार्षेयेण वा क्षत्रियवैश्ययोः। [illegible]समारभ्या ने च प्रदेशेऽयं प्रकारः। वहि
तः। अथ मस्वेदस्यः क्षत्रियवैश्ययोर्निः सं यत् पुरोहितार्षेयं वेरणानि। अत्र [illegible] पुरोहितार्षेयेण वाजे[illegible]
द्राजविषयं। पुरोहितावृक्ततेः। तथा चोत्तरसूत्र क्षत्रियवैश्ययोश्चानित्यं। क्षत्रियोनि[illegible]पारोहितोभिप्रन
तोपलं न स्वारंभये[illegible]संगात। अन[illegible]पुरोहितार्षेयो द्धारणं। एतत्स्क विकल्प इति। देवयाज्ञिका अ
अप्येवमाहुः। भर्तृयज्ञस्त्वत्र न या[illegible]मितो याज्ञकाणस्य पुरोहितसंभवात्। पुरोहितार्षेयं प्रवण्या
स्वस्यार्षेयेणावेति विकल्प इत्याहुः। मनुवदिति प्रसेलक्ष्णेदेशे। असौ मानुषइति होतृनाम गृहणामित्स्रं देवद
त्तो मानुष इति भर्तृयज्ञः। हरिस्वामिभाष्ये प्रकृतिव्याख्याने असौ देवदत्तो यज्ञदत्तो वा मानुष इति। हरिस्वामि[illegible]
व्याख्याने असाविमस्य प्रव्याख्याने अमुकशर्मेति होतृनामग्रहणं। पद्धतौ तु अमुकशर्मा होना मानुष इति। तच्च
होता इति प्रस्यात्वा तार्पं पुराणं तरं। अविधानात्। कर्कमते शर्मपदस्यापि नाम[illegible]रो शर्म ब्राह्मणस्येति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५ ति सूत्रे शर्मेत्यवः सुखनीयवचनः। सुखनीयं बालरास्य कर्तव्यं। यथा शुभंकरः प्रियंकर इति कर्कः। आर्यैर्वाकृत
त्वा। भर्तृयज्ञस्य। तत्र बालस्याग्निनाम्निशर्मेत्यनुषंगो भवतीत्याहुः। अग्निहोत्रेति स्कगादापनं संस्कर्मणाउ
द्दिष्टिते स्यात् ये एतन्नकाले। प्रकरणात्सर्वेचलुगादापनेषु प्राप्नोति। प्रयाजेषु अरण्यन्निधेः। प्रयाजश्च वोदोक्तिते स
न्निधेर्विशेषप्रकरणान्तर्हानिपितप्रभृतिः। समिध्यमाना दारभ्य आत्विष्टकृतः। अविमोकेनाध्वर्युस्त्वाचा वादर्जने।
आदापयतिहोता अग्निहोत्रेति भर्तृयज्ञः। सन्निधिवांतरप्रकरणाध्येः। सन्निधेर्विकृतिविषयत्वात् एवं स्वगा।
दापनस्यप्रयाजाश्चैवेत्यादिपराविकादशप्रयाजोत्कर्षेषु नस्कगादापनेप्रवर्तत इति सर्वेसिद्धान्तः। घतेषु तोयवेउ
के इति स्वेः। घृतवतीसंश्लोमंत्रे उक्ते इति कर्कः। प्रातरेवातिक्रमणे पुनर्वचनमन्तु वाक्यपात् संख्यानार्थं। चेतिप्र
हरणं पंचैतानि प्रयाजकर्माणीति शाय नार्थसमिद्धमे अतिप्रशस्तमे आहवनीये। समिधो यजेति प्रथमे प्रया
जे यजमनेति शेषं। द्वितीयादिप्रयाजचतुष्कं प्रति यजयजेति प्रेषः। प्रयाजशेषमपनामं यजेति प्राप्नयज यजेम एकः
वं प्रैषं प्रयाजे इत्यर्थः। ध्रुवेति स्रुच्यत्राज्यस्थितः। प्रथमप्रयाजहोमं कुर्यात् तत्रैवावस्थितोऽविचलस्थित्वन् १६

यत्रात्रितरां प्रत्येकं प्रयाजहोमान्कुर्वीत पूर्ववद्भिर्वा भि मं। अथवा यत्रस्थितेन प्रथमप्रयाजो हुतस्तस्मात्प्रदेशात्
वेप्रदेशाभिक्रमणं कृत्वा प्रथमप्रयाजोपन्त्रहुतः। ततः पूर्वप्रदेशद्वितीयप्रयाजहोमं कुर्यात्। एवमेवं तृतीयादिषु अभि
क्रमणाहोमो। अनवमरानुहत्वततोऽस्पर्शमकुर्वन् आनयस्थ केरस्थं चतुर्थमनुयाजं प्रति। एवं प्रचक्रो चतुर्थचतु
र्थचतुर्थप्रयाजे। समानयानिति विकृतो प्रयाजप्रचक्रो उत्तरांजुहं प्राचीमवनस्य उपरि मार्गेरो वमा चीमवाह स्य उपभृ
द्दिक्षणावत्तार्य जुहोति। पुनरधस्तात्तेनैव मार्गेण उपभृत उपरि निधाय। एवमतिहोमं वा। एवं सर्वत्र। नकेवले
लं प्रयाजेष्वेव सर्वहोमेष्वेव वा सर्वत्र आतुवत्तो नाभिदेशे जुहूपभृतो धारणं कर्तव्यं। होमसमये तु अवतार्य जुहूहो
मः। प्रयाजादौ मन्त्रराणां देवतादेशनद्रव्यसमागोत्तरं अग्नौ हुतस्य प्रयाजद्रव्यस्य उन्मन्त्रणं तद्रव्यस्यावलोकनं कुर्वतो मं
त्रपाठः। एकोऽमेमति। तद्य एतद्यजमानकरणमन्त्रवादिति कर्कः। यजमानमिदं भाष्ये करणान्वोक्ति नतस्ततः अ
न्यत्राकरणे मन्त्रे यजमानो भवतीति। एवं च सति द्वितीयां वाध्वर्युरिति स्वकृतव्याख्यानाविरोधः। एम्मा अपरेतु
। उपयाज मा नामिदं इति मंत्रान्याकर्मकरणा इति सूत्रित्वात् तेनाध्वर्युरिमुच्यन्त इति। अदेतन्नातीव शोभनं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

।अकरणेऽपि सति प्रस्तराशीर्योगो नैव यजमानस्येष्टत्वात्।न चात्राशीर्योगः।प्रस्तरशाखे जपत्वेऽपि प्रस्त।
१५ राशीःषु जिर्यं रि।यजमानस्य कर्तृत्वं तद्देवस्यान्न चास्था।इति कर्कस्याभिप्रायो ।तस्य प्रातुर्याजमंत्रेणाभ्यप्रो।
क्षं समाख्यानात्प्रस्तराशीर्युजिने ॥ न चाध्वर्युः करोतीति तन्नोक्तमनुसमयं ।तेन चोत्तरमंत्रेषु प्रस्तराशीर्षु जे
षु यः।चशब्देन पूर्वेषु याजमानत्वमभिप्रेतोऽद्वितीयामिति सूत्रस्य भाष्ये यं मतांतरं।एवं मिथुनैः पुंल्लिंग।
स्त्रीलिंगवन्निर्देश्यः एकत्वं द्वितीयसंख्यामिथुनेन श्वेदमनदतस्यांति द्वितीयं।तृतीयसंख्यामिथुनेन त्रयो ममाति
ख स्तस्येति तृतीयं।चतुःसंख्यामिथुनेन चत्वारो मम चतस्रस्तस्येति चतुर्थं।पंचमे पंच मम न तस्य किंचन योला
निति।त्रिषिमानं त्वादइति यच्चशब्दो समुच्चये।समुच्चयश्चाकरणत्वात्।आलेणनसमाम्नातत्वान्मे आरणा।
नादिनिर्देशः।त्रिषिमान्भूयासमित्यादिप्रयोगः।अत्र यथासंख्यमित्यनुवर्तत एव।त्रिषिमानित्यादिभिः पं
चभिर्मंत्रैर्यथासंख्यं क्रमेण प्रथमेन प्रथमप्रयाजं द्वितीयेन द्वितीयमित्यादि।पूर्वस्मादनुमंत्रणादिदं भिद्यते। ए॰ः
।यथाक्रविधानात्।अनश्वासावसाने प्रयोगः।आशीर्योगादत्र यजमानः।यासूत्रं।आगंतूनां विकृतौ चतु १५

थें द्रव्ये पंचमस्य न्यूनत्स्थाने।आगंतवउपपदेनिउपगछंति।अंतलिउपायिनः अनतः पंचमस्थाने उपगतत्वात्।उत्त
मे नानुषंगत्रये दृष्टांतवः।जोहवेन गुह्याकृत्वा।हविषः स्थात्स्यात्पुरोडाशयोश्चेतिश्री अनंतदेवोऽध्वादीनानुच्चारणं
स्थात्स्यात्सक्तुराज्ञश्चमिति कर्कः।यजतिस्थानादेस आगमवेदेः पश्चादिति श्री अनंतः।अपरे तु वेदेरतरतोऽध्वर्युं।
स्थाबभिछंति।ध्रुवायाः धौवस्य।उपभृतः औपभृतस्य च।आज्यभागाभ्यामिति कर्मनाम।वरति यजति प्रचतुरव
स्थाबभिछंति।ध्रुवा याः धौवस्य।उपभृतः औपभृतस्य च। आज्यभागाभ्यामिति कर्मनाम।
त ९ सवषट्कारात् इति आज्यभागविषयं।औषधसान्नाय्ययोः तस्य द्विरवघतीत्यादिना धर्मविशेषविधानात्।अ
ग एवक्रको चार्पेणह वनो ययजति फलान्ध्रुवायाः स्रुवेण कारत्वाच्चतुर्गृहीतमाप्यायैवे स्रुकं।अत्र भवत्र यस्मा सोमयोः
।चतुरवत्तेन हविर्द्वयोः चारम्भाविधिश्च।स आज्यस्याप्लतिमद्धिहं विकोवृदायायोपरिष्टात् जस्याभिघारयतीति सामन्द
रवयागानवं चनादन्द हविर्विधेयेसोमे आज्ये चयजति षु चतुरवत्तेनमप्राप्तोतोत्यत आरभ्यते चतुरवत्तेसंवषट्का
ए सुस्तारिति जद्दे चतुरवत्तं भवतीति सवषट्काराहुतिसंयोगे न चतुरवत्तस्य प्रवृत्तादिति पितृभूतिः।दैवयाजिका
स्क।यत्र यत्र चतुरवत्तं दृश्यते आज्यभागयत्लोसया जोपांशुयागोऽग्निहोत्रादावपि तच्चतत्त्वजमरत्नीनापं चावनेमे

वे भवति। इतरेषां चतुरवत्तं भवति। अनिधाया वषपाने एते लिष्ट कृति विमोचनमाग छ तरस्कु कत्वात् अनिधा
१६ ये स्रुक्। अवद्यावदाये ति दीप्तस्य प्रतिलक्ष्य चविषमा। चतुरवत्तविषये त्वचतुपपानिः। चतुर्गृहीतस्य लकेध्व वा वाहित
तो यदि प्रस्थाने चेद्वतः कृत्वा आज्यमाप्यायने विना १ निःशेषध्रौ भ्रमाज्ज स्य न्वे वाप्यायनसंभवः। ध्रौ वास्वाहत्व
न्नो यस्य भागार्थे हि चतुर्ग्रहः २ समिषयजु षोप्यर्थे ध्रौवं चतुर्गृहीतकं। पुनस्ते तो ध्वा यास्याः दाप्यायनं प्रतिश्च च
३ अंताप छिन्न केचला प्यायनं तु पश्चाद्येवः ५ अग्नातु वचनप्रैषो मध्य देवतः मनु षा अत्र ब्रूहि सुक्तवाइम मे
नु ब्रूहि सुक्तावदानं यासंगानयावरूण प्रघासादो अनुवचनप्रैषानेतर मेवा वदानं इरपुते। ततो ति क्रमणं। आ श्राव
ते। ततोऽग्निं यजेत्येवं सर्वत्र नापध्याहरोन। केमपि वदेत अध्वर्युः। प्रत्याश्रावणा मन्त्रश्चो षट्ऽत्ति होतृप्रैषो य
नेति। तत्र मध्यं ग्रहं चमसं वोपस्य स्यापावृते ध्यामिति लो कोप्य करणं। एषा तमति होत प्रैषाउ तर प्रवो दैवे एमः
शान्नां। दक्षिणापूर्वोर्द्ध आग्नेयां तमिद्धतमे प्रदेस तमे। हविर्भ्यां आग्नेयाग्नी षोमीय पुरोडाशाभ्यां। चेष्टा रात १६
सद्धतमे। चरति ये त भागं क्रमः। अग्नये तु वचनं। उपस्तारः। आग्नेय पुरोडाशस्य मध्ये देशात् पूर्वप्रदेशोत्त

ष पर्वमात्र मवदानम संभिदन्। एं वावतिनः पश्चात्ततो ये। अभिघारः। आभ्यंगः। अति क्रम्याश्राव्याग्निं यजेति प्रै
षः। वषट्कारेण सह होमो वषट्कृते वा। उभयत आज्य हविषः सह वा। अत्राप तंत्वसूत्रे विशेषः। मान्ताप्यचरतुपुरो
डाशानां पार्श्वेनतु जुहुयात् द्व आरंभ प्रसव रेवेति। पुरोडाशौ अंतरेता आग्नेयाग्नीषोमीय पुरोडाशयाग योमध्ये
श्राग्नेययागानंतरं प्रागग्नीषोमीय पुरोडाशयागात् आज्यस्य हवनीय यजनयोध्रुवाया इत्युक्तं वा ध्रौवा।
त्सस्योपांशु अग्नीषोमौ यजति। तत्र देवतामन्त्रेति देवतापदमात्रमेवोपांशु। तत्राग्नीषो माभ्यामित्युक्तं। अतु ब्रू
हि स्रुक्तो। तत्तोध्वानश्रुत्वदार्थाति क्रम्याश्राव्या अग्नीषोमौ इत्युपांशुक्ता पतेत्सु दैरित्येवपांशु पायाः होता
नात विलम्बे दिदं विस्तृारिसेवंहि होत्रे आम्नाय तरति। असंलग्ना इत्तराहुतिभिः सह। अध्वर्योः संचरं। एकैकस्या
प्रविश्य हृदेवमात्रं पिप्पलमात्रे वा अवदाने अवद्यति। आग्नेयस्योत्तम स्तु पूर्व देशाद्ध। अन्यत्र रत्न अधस्ता पाउप
रिष्टा द्वा। शिवाधदानस्य। पितृभूतिदेवमाशि कमतेन निधायेत्यादि पिप्पलमात्रं वेत्यंतस्वं। अन्यत्र्य उ
भयतो वा। आग्नेयमात्। इमा निपद्यके स्वमाशि। भत्त्यच्छ कर्क श्री अनंतमतेन निधायेत्यादि। अग्नेमारि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७

त्वं तमेकं सूत्रं ॥ ध्रुवा प्रस्रावयति निदधाति इति कर्कः इति देवः । तत्र कर्कार्थः । ध्रुवायाः पुरस्ताद्दिति व्यतिरिक्तदेशे
करोमीति कर्कलेखः । ध्रुवाव्यतिरिक्तदेशे बर्हिषि करोतीत्यर्थः । तथा च पश्चात्सपवर्शे निषिंचन इति सूत्रे संस्का
रत्वाद्व्यतिरिक्त इति भाष्यं । ध्रौवाज्यविषयस्यादेवोक्तिः । इडां सर्वेभ्यो र्धमन्ते । होतारमिति कर्कः । कुशैरन्वारं
भ इति त्रिगमे कात्यायनः । चतुर्धाकरणमध्वर्युः कर्तुं कं । यादेशोपाजमावि कुइति देवः । चतुर्धाकरणादि यजमा
न एवेति कर्कः । देवपक्षे तो चतुर्धाकरणमाग्नेयादेव । प्राशित्रं हविर्मात्रात् । अग्नेयागा उभाभ्यां पुरोडाशाभ्यामि
ति कर्कः । प्राशित्रं तु सर्वभागा आग्नेयादेवेत्यन्ये । देवभाष्ये तु कर्कभाष्यवत् । उभौ प्राशित्रहरणार्थे
ऽवद्येत् । विसर्गस्यालेभपूर्वकत्वात् । अत्र पितर इति भाष्यं मालभ्य जपति । अत्र्यामि मृदं तयि स्ये इति पित्र मेचत्वा
द्विपर्वसपित्रे पिष्टुकेः । प्राचीनावीति त्वं दक्षिणाभिमुखता च । अपउपस्पर्शनं चेति सर्वसंमतं । भागिनेभा राम:
गं । षडवत्तं संपादनाय हस्ते पात्रे वा स्थलद्वये आज्येनोपस्तारः । तत्र पुरोडाशखंडद्वयं निधायाज्येनाभिघार १७
येदिति गगः । कर्कमते तु पुरोडाशखंडद्वयमेव नोपस्तारभिघारौ । अथ द्वितीयमुपहूतो यो ऽग्नेः कारये ।

जः । पवित्राभ्यां मार्जनमिति कर्कहरिस्वामिनौ । पवित्रस्याभिरभ्दिरिति गगोदयः । ते पवित्रे । अस्मिन्नेव हरणे ।
परिहरतिदक्षिणा । आहवनीयपूर्वेणाप्रदक्षिणं परिशब्दात् । अयं चतुर्धाकरणव्यतिरिक्तमिति सर्वोभट्ट य
ला स्क अस्मिन्नु काले चतुर्हा तथेति देवः । यजमानसं चोरणेति भर्तृयज्ञानंतौ । आहृतं ब्रह्मभागं प्राशित्र
हरणे निदध्यात्तमिक्षोत स्विन्त यां प्राश्नीयादिति लाट्यायने । कुशेषु यजमानभागमिस्याश्वलायनः । अग्नी
धिनेऽन्वाहिनेत्व शब्दात्परिहरतिदक्षिणेति । उदगुद्वासनं । अंतरा ब्रह्मयजमानयोराहरणं । विघां निधायतो
र्थे नक्षत्रविशेषालंभ इति संप्रदायः । अंतराले नानीय वत्तुं निधायपुनर्येमागतमामन्ते पाहारिहरः । अंतराणी
माहवनीयं पूर्वेणाप्रणीता केणं वेतरेणाहृत्वा वेद्यां निधायेदेवः ॥ ऋत्विजः अयं च अग्नेः इन्धः प्रतिगृह्णातीति सा
दक्षिणोदस्या । उदगुत्तरस्यां दिशि उद्वासनकाले । दानोत्तरं वा । समस्य पश्चात् कृत्वा होता सपिधमर्त्वित्र
यते । स्पर्शनं नाम कायेण कश्चित्स्वीकरणं मन्त्रपि । अनुमंत्रणीयं सर्वं ब्रह्मदेवमनुमंत्रयेत । चतुर्थं सम्मा
नो यथा यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति यथ्यादेयतमन्यत् । अग्नेः अग्नीधा मेघः अग्नीधा मदेः अग्निः अग्नी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षोमौ अग्नीषोमौ पौर्णमास्यां। अग्नेः विष्णोः इन्द्राग्न्योः। अग्निः विष्णुः इन्द्राग्नी अमावास्यां। अत्र भर्तृयज्ञः। अमु
१८ ष्य स्त्वौ इत्येकास्मै ग्रुमित्यपरे। जुहोम्यात्मने इति कर्कः। वत्सुभ्यस्त्वाया शां पीथाय इत्युक्तेनं इदं भ्य इत्यत्र अपामुप
स्य शोन मिति कर्कः। अनेन मन्त्रेणुस्पाद्दे।। पितृपत्नीस्थाने यत्नः उपात्ते इति भर्तृयज्ञः पितृभूत्यादयः। विध्वंसोः स्था
नमाहवनीयः सर्वे हविषान्तपरिहरणान्यादिति कर्कः।। नीचैर्हरणं भूमिसंलग्नस्यैव हरणमिति श्री अनंतः। निचै
रिवेति भर्तृयज्ञः।। तरणमारायानुप्रहरति सूक्तवाकेनेति पितृभूति कर्कदेवादयः। अनुशब्दात् तत् सूक्तवाकेन
न्विति लभ्यते। तस्य प्रकृतत्वात् श्री अनंतः।। आचरति प्रस्तरं। अत्र होतृको नविन्नु मम्य प्रहरतीति भर्तृयज्ञः
।अग्नौ हुतं प्रस्तरं हस्ताङ्गुलिभिः प्राञ्चं प्रास्यतीति पितृभूतिः। आचारणमुपसमूहनमिति कर्कः।। आवरणं अदा
ध्यस्य पुनः प्रक्षेप इति श्री अनंतः। तेषां चमतं नेप कृते प्रस्तरं प्राञ्चं प्राग् ग्रं सूक्तवाके उक्तप्रायेत्समस्यति रामः
समन्त्र मे वम क्षिप्तो मध्ये इति हरिस्वामिनः। तं प्राञ्चमनुसमस्यति प्राचो हि देवानां दिगभोदयमिति। अ १८
स्यान्यथा हरणं श्री। प्रायश्चित्तं सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतो स च सूक्तवाकस्य वेद्यामात्वात्। अस्त्रत्रणां

ग्रेयगोरवभयान्नमस्तर आहुतिमितिवचनात् इति पितृभूतिः। मांत्रवर्णिको देवता इति चेद्देवता इति चेद्देवता
संयोगाद्भाग इति श्री अनंतदेवादयश्च।। सूक्तवाकान्तर इम सस्तरणमारायानुप्रहरतो स्तेनेन संबंध सर्वत्र पूर्वे
णाहवनीयमेकेषां। अपरेण गार्हपत्यमेकेषां।। उपविश्य यजति स्थाने।। दक्षिणतो जाया उपयजतीत्यनेन संबध्य
ते। अंगुलीनां कन्हिनेति कर्कादयः अंगुलीनक्षः समया चाराततवार गोगरूपां हस्तांगुलो अर्द्धचन्द्राकार इति देवः। वा
र्णेत्यप्रमाण इति रामवाजपेयिनः। इष्टं तं भवस्त्वा। एघं तं भवेन्नवा। शघं वेक ते अग्ने इरापुनरत्न उपविश्य उपवहि
तेन शघ्नतस्मिन्नेन वाश उस्य संबंधः प्रस्तरवन्मन्त्रवदिति कर्कः। नूषिमित्यस्मिन्। अग्नेर्गुह्णं संवपति मध्यं स्थवत
भवं स्यात्स्यामिति श्रुतेः। आश्यत्तरणादिश्चेव तत् शघं ते इत्यस्तेन संप्रदाय मंत्र सूत्रे। सकलत्वमित्युभयपक्षे। स
भेनावत्सेति पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्याति पक्षे अतीमति ष्कमणामित्यकर्कः।। पिष्टलेपाहुतिरधिकादक्षिणा
नौ हविति सर्वे। पितृभूतिस्तु आहवनीये ये मपरे इपा हपिष्टलेपानां होम इति कर्कादयः आमहोम इत्यसमेस
कृतगृहीतेन। तनुर्गृहीतं शारवांतरादेवति देवः।। नः होतावेदः स ८ स्तरणमितिकारावपाताद्धोता।। श्रीवत्स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९ गृह्योपविश्य होम इति कर्कः। तिष्ठन्नुवैवेति गर्गाद्याः॥ आहवनीयं परीत्य दक्षिणतो बर्हिर्वेदौ उपविश्य निनय
तिप्रणीताः। आहवनीयं परीत्य प्रणीतापात्रं निनयति॥ प्रदक्षिणं श्रोतं। अत्र स्वस्य चारेभ्यो नं प्रायश्चित्तं। सश
स्त्रग्रहे तत्र हि सोमे च तूष्णीं वा स्पृशतः। पितृभूमिति कर्कश्री। अनेन मंत्रेण उरु विष्णो विक्रमस्वेति ततो सीमारभ्याश्मिन्नोक इसंते
नवप्राकृत्यति। इदं मह्यमित्यादि पुत्रनामग्रहणे। मत्स्यस्तदेवाल्कृतत्वात्सीति पुत्रनामग्रहणं आहः। अथ प्राकृता
मपुत्रस्य नामग्रहणाभावे तदिमं कर्मेदं मित्तिकारणे। अथ पुत्रस्य नामग्रहणाभावे दंमेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसंतनवदि
तिमाध्यंदिने पूर्वसंकल्पाच्छिन्नमासनं पश्चादुल्मुकस्य। कुतः अत्रैव सकृदाच्छिन्नान्यन्याद्धातिपुनरुल्मुकम
पि सृजतीति श्रुतेः॥ प्रागहुतं शेषेणेति संप्रदायः। मार्येहोमशेषेणेति कर्कदेवौ॥ सामं प्राग्होमशेषेणाग्ने
:रहितं यत्र होमार्थेन स्वशेषात्सुरवाच्छिनः। यतो वचनस्य शेषाय हुतेस स्यवशिष्यते। स्रुच्यतंहुतशेषा रामः
स्थान्नेतुभस्तोस्याविधेन। हविःशेषविधानेन चतुर्द्धाकरणं तथा। बाध्येन तदेदन्ना। पमस्य बाधो विधानतः १९
स्रुच्यहुतशेषेणानत आगेचनं भवेत। इ स्येतेत्वेकदेशस्य शेषायं सकलस्य चनेतन यावहुतं सर्वं त

२० स्य शेषो नगृह्यते। दक्षिणाग्नौ हुते तत्स्थानस्यालोप्यनतुपस्कृचिज्जवनस्यापि शेषः स्यापि शेषः स्यापि शेषः
स्यान्नेस्यावदपराहुरिति इति सर्वं पद्धिकानामनविचारोयं यजुःशाखीयोयं ॥ ॥ ॥

रामः
२०

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दर्शपौर्णमासेष्टिभाष्यसंग्रह २०
बालमुकुंदशर्मणः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts